

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՇՈՏ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

ՊԵՏԱԿԱՆԱԿԵՆՏՐՈՆ ԵՎ ԴԱՎԱՆԱԿԵՆՏՐՈՆ

ԱՐԺԵՔԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐ

(V-X դդ. պատմագրության հիմքի վրա)

Բանալի բառեր՝ Պետականություն, դավանանք, հայրենասեր, հերոս, հայրենիք, ազգային ինքնություն, ազգային միասնություն, քաղաքական միտք, ազգային ինքնագիտակցություն:

Հայ քաղաքական մտքի պատմության ուսումնասիրման համար կարևոր է, թե ինչ արժեքային համակարգեր են դրված եղել նրա հիմքում:

V դ. առաջ արժեքային համակարգի խնդիրը փոքր-ինչ այլ է. դա կարելի է ենթադրաբար մակաբերել միայն գիտությունը հայտնի պատմական իրողություններից և իրադարձություններից, մինչդեռ գրավոր աղբյուրները ոչ հայկական են, նաև սակավ: Հինգերորդ դարից սկսած հարուստ մատենագրական ժառանգությունը, մասնավորապես պատմագրությունը, լրացուցիչ առատ նյութ և բավարար հնարավորություն է տալիս պատկերացնելու այս խնդիրը: Խոսքը, բնականաբար, վերաբերում է պատմիչների ընկալմանը կամ թե ինչ կարելի է արտածել նրանց ստեղծագործություններից որպես այս հարցադրման պատասխան: Նկատի ունենք, որ ժամանակի ամենակրթված և քաղաքական շրջանակներին մոտ կանգնած մարդիկ լինելով, նրանց ստեղծագործություններում, այսպես թե այնպես, պետք է իր արտացոլումը գտնեն օրակարգային խնդիրների առաջնահերթությունը, ժամանակի քաղաքական միտքը՝ դրա տակ դրված արժեքային համակարգով հանդերձ: Յուրաքանչյուր դեպքում պետք է նկատի ունենալ, անշուշտ, նաև սուբյեկտիվ հանգամանքը՝ պատմիչի անհատականության, աշխարհայացքի, գիտելիքների, ստացած պատվերի ներգործուն միջավայրը:

Որպես շափորոշիչ ընդունելով պատմագրական երկերում պատմիչի համար կենտրոնական կամ բարձրագույն արժեք ներկայացվողը՝ կարել է խոսել երկու արժեքային համակարգի մասին: Մի դեպքում՝ արժեքային համակարգի սանդղակի ամենաբարձր աստիճանում անկախ պետականությունը ու նրա կառույց պետությունն է, երկրորդ դեպքում՝ դավանանքն է ու նրա կառույց եկեղեցին: Ըստ այդմ՝ առաջինը պայմանականորեն անվանենք պետականակենտրոն արժեքային համակարգ, երկրորդը՝ դավանակենտրոն:

Պետականակենտրոն արժեքային համակարգը

Պետականակենտրոն արժեքային համակարգը առավել ցայտուն ներկայացնում է պատմահայր Մովսես Խորենացու «Հայոց Պատմությունը»:

Ազգի պատմության էպիկական սկիզբն այս առումով արդեն իսկ խորհրդանշական է. Հայկ նահապետի ազատ ու անկախ ապրելու դրվագով է սկսվում Հայոց պատմությունը: Նա ընդդիմանում է, երբ հավասար հսկաներից մեկը՝ Բելը, փորձում է բռնանալ մյուսների վրա: Հայկն ընդունում է պարտադրված պատերազմը, ճակատամարտում սպանում բռնացողին և ապահովում իր ընտանիքի (ժողովրդի) ազատությունն ու անկախությունը:

Խորենացու համար Հայոց պատմությունը անընդհատ պետականության շարունակական ընթացք է՝ երեք հաջորդական մասերով: Առաջինը Հայկից սկսված ու նրա սերունդների՝ նահապետների իշխանության շրջանն է, երկրորդը՝ Հայկի սերունդներից Պարույրով սկսվող թագավորության շրջանը, և երրորդը՝ Վաղարշակով սկսվող Արշակունյաց հարստության ժամանակը: Ճիշտ է՝ այդ ընթացքում եղել են նաև կարճատև «անիշխանության» շրջաններ, երբեմն Հայաստանը եղել է նաև կիսանկախ կամ հարկատու, սակայն, ընդհանուր առմամբ, պետականությունը և նրա շարունակականությունը պահպանվել է:

Պետականության խորհրդանշալի, բարձրակետը, ըստ Պատմահոր, թագավորություն ունենալն է: Հայաստանում «թագավորության աստիճանի» առաջինը հասնում է Պարույրը, ինչի առիթով Խորենացու անձնական անափ հրճվանքը բնութագրում է նաև նրա քաղաքական մտածողությունը՝ միաժամանակ երկու իրողությունների առիթով: Այդ իրողություններից առաջինը հայկական թագավորության հաստատումն է որպես այդպիսին, երկրորդը՝ որ այդ թագավորությունը հաստատվում է «բնիկ», արյամբ հարազատ Հայկի սերնդի ներկայացուցչի գեմքով.

«Եւ այժմ անա զուարնացայց, ոչ փոքր ինչ կրելով խնդութիւն, հասանելով ի տեղիս, յորում մերոյ իսկ բնիկ նախնայն սերունդք ի թագաւորութեան հասանեն յաստիճան: Վասն որոյ արժան է մեզ աստանօր մեծ գործ կատարել, եւ բազումս ասել առարկութիւնս ճարից... Քանզի ինձ այսոքիկ արք ի մերոց թագաւորաց են սիրելիք, որպէս բնիկք եւ իմոյ արեան առով եւ

հաւաստի հարագաւո՛ք: Եւ սիրելի էր ինձ՝ յայնժամ գալ Փրկչին եւ զիս գնել, եւ առ նո՛բո՛ք յաշխարհ գմուտն իմ լինել, եւ նոցա տէրութեամբն խրախնանալ, եւ յարդեացս ապրել վտանգիցս»¹:

Զգացմունքային առումով *Խորենացին* ավելի զուսպ է վերաբերվում առժամանակ ընդմիջված թագավորական իշխանության վերականգնմանը՝ Պարթև Արշակ թագավորի եղբայր, Հայաստանում Արշակունյաց առաջին գահակալ Վաղարշակի գահակալության արձանագրմամբ. «Ի ժամանակին յայնմիկ քագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր զՎաղարշակ աշխարհիս Հայոց, զհիւսիսի եւ զարեւմուտս տալով նմա սահմանս»²: Սակայն զուսպ ոգևորությունն ամբողջությամբ փոխհատուցվում է Հայաստանում առաջին Արշակունի թագավորի նվաճումների, պետականաստեղծ ու շինարարական գործերի, բարենորոգումների և նրա մտավոր ունակությունների ընդարձակ ու փառահեղ ներկայացմամբ ու բարձրագույն գնահատականով³:

Պատմահոր ստեղծագործական աշխատանոցի լավագույն ուսումնասիրողներից ակադեմիկոս Գագիկ Սարգսյանը վաղուց արձանագրել է, որ *Խորենացին* մյուս պատմիչներից առանձնանում է իր շեշտված ուսցիտնալ մտածողությամբ՝ «Աստվածաշնչի տեքստի, ներառյալ Նոր Կտակարանը, կույր ֆետիշացման բացակայությամբ, հեթանոսական հեղինակներին ազատորեն դիմելու հանգամանքով, պատմական իրադարձությունները բացատրելիս աստվածային նախախնամության գործոնի գրեթե լրիվ բացառմամբ, հոգևորականության սուր քննադատությամբ, պատմության և կյանքի հարցերին բանական մոտեցմամբ...»⁴: Իր ժամանակի և հետագա դարերի պատմիչներից այս առանձնացման բացատրությունը պետք է փնտրել մի կողմից՝ Պատմահոր անտիկ աշխարհիկ ավանդներով կրթված լինելու, մյուս կողմից՝ նրա բնատուր բանական, նախապաշարունակներից զերծ մտածողության և այն հաստատուն քաղաքական պատկերացման մեջ, որի առանցքը և բարձրագույն արժեքը անկախ պետականությունն է:

Դավանականություն արժեքային համակարգը

Փոփոխությունը, որը կարող էր ազդել աշխարհընկալման, քաղաքական մտքի և նրա հիմքում դրված արժեքային համակարգի վրա, նոր կրոնի՝ քրիստոնեության ընդունումն էր:

¹ **Մովսէս Խորենացի**, *Պատմութիւն Հայոց*, ֆնական բնագիրը եւ Ներածութիւնը Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, նմանահանուպյուն (1913 թ. հրատարակուպյան), լրացումները Ա. Բ. Սարգսեանի, Երեւան, 1991, էջ 64-67:

² Նույն տեղում, էջ 104:

³ Նույն տեղում, էջ 104-118:

⁴ **Գ. Սարգսյան**, *Մովսէս Խորենացու «Հայոց Պատմութիւնը»*, Երեւան, 1991, էջ 43:

Գրավոր աղբյուրների հիման վրա դժվար է ասել, թե, որպես քաղաքական մտքի հիմքում դրված արժեքներ, քաղաքական կյանքում առաջնայնությունն իմաստով և խաղացած դերով ինչպիսի հարաբերակցության մեջ են եղել կրոնը և պետական իշխանությունը հեթանոսության շրջանում. այդ շրջանից պատմագրական և այլ երկեր մեզ չեն հասել: Նման երկեր մեզ չեն հասել նաև քրիստոնեության առաջին մեկուկես դարից⁵:

Առաջին գրավոր աղբյուրներից Ագաթանգեղոսի գործը՝ Հայոց դարձի պատմությունն է՝ որպես կենտրոնական նյութ ունենալով Գրիգոր Լուսավորչի Վարքը և Վարդապետությունը: Այստեղ Հայաստանի քաղաքական անցուդարձի ներկայացումը՝ ի դեմս Խոսրովի և Տրդատի թագավորության շրջանի, հեղինակին պետք են եղել այնքանով և այնպես, որ պարզապես հենք ծառայեն հիմնական, ավելի ճիշտ՝ միակ նյութը՝ քրիստոնեության ընդունումը ու նրա ճշմարտացիությունը ներկայացնելու համար: Այսինքն, մեր հարցադրման տեսանկյունից, Ագաթանգեղոսի մոտ դավանանքը ոչ միայն բարձրագույն, այլ, ըստ էության, միակ արժեքն է:

Փավստոս Բուզանդի Պատմությունն ընդգրկում է Տրդատին հաջորդած Խոսրով Կոտակից մինչև Հայաստանի երկու մասի բաժանվելը: Մի կողմ թողած նրա գործի յուրահատկությունները (որոնց առիթով տարակուսում է արդեն Ղազար Փարպեցին⁶), Փավստոսի պատմությունը ևս դավանակենտրոն արժեքային համակարգն է ներկայացնում: Որպես ընդհանուր գիծ՝ նրա մոտ հոգևոր առաջնորդները վարքով սուրբ են, արդար ու բարեպաշտ, երկրի մասին մտածող, թագավորները՝ խոտոր վարք ունեն, բազմաթիվ բացասական գծեր, չեն լսում հոգևոր առաջնորդների խրատները և դրանից տուժում են թե՛ իրենք, թե՛ երկիրը: Որպես հիմնական արժեքի սպասարկման միջոց, Փարպեցու Պատմությունն էլ ամեն հարմար առիթով ունի դավանական ընդարձակ քարոզչական մասեր՝ քրիստոսավայել առաքինի վարքի, հոգևոր բարենորոգումների և բարեկարգությունների նկարագրությունների, հոգևոր գործիչների մարգարեությունների, նախատիքների ու հանդիմանությունների, անեծքների, քարոզների, հոգևոր բնույթի միսիթարական կամ քաջալերական խոսքերի տեսքով և այլն:

Եղիշեի «Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին» աշխատությունը նույնպես ներկայացնում է արժեքային համակարգի դավանակենտրոն սանդղակը: Այստեղ էլ գերագույն արժեքը, ազգի ու նրա ինքնության պահպանման երաշխիքը հավատն է, դավանանքը: Որևէ զիջում այս դեպքում բացառվում է, և նրա պահպանման համար պետք է կենաց ու մահու կռվի գնալ: Մնացած ամեն

⁵ Չնայած Ագաթանգեղոսը և Բուզանդը ներկայանում են որպես IV դ. հեղինակներ, այդուհանդերձ, գիտական պատմագրության կողմից հաստատված է, որ այդ աշխատությունները V դ. են ստեղծվել:

⁶ Տե՛ս **Ղազարայ Փարպեցայ Պատմութիւն Հայոց եւ Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան**, աշխատութեամբ Գ. Տեր-Մկրտչեան եւ Ստ. Մալխասեան, Տիֆլիս, 1904, էջ 2-3:

ինչ արդեն ենթարկվում է ա՛յդ արժեքի սպասարկմանը և այն պահպանելու տրամաբանությունը: Հայրենասեր հերոսի համար այստեղ օտարի լծից ազատվելու, երկրի սահմանները պաշտպանելու, ժողովրդի բարեկեցությունն ապահովելու խնդիրները չէ, որ առաջնային են. առաջնայինը հավատի, դավանանքի սահմաններն են, ժողովրդի հոգևոր, դավանական անձեռնմխելիությունը:

Նույնը կարելի է ասել նաև **Ղազար Փարպեցու** պատմության մասին, որը ժամանակագրական առումով շարունակում է Բուզանդին: Այստեղ եթե քարոզչական նյութերը ծավալով Բուզանդի համեմատ մի փոքր ավելի պակաս են, ապա բոլոր ճակատամարտերի ելքերն անխտիր՝ պարտություն թե հաղթանակ, որոշվում են աստվածային նախախնամությամբ: Պատերազմի գնացողների գերագույն բաղձանքը հավատի համար նահատակվելն է: Կարծես թե՛ միայն ներսեհապատի ճակատամարտն է, որին իշխանները գնում են ոչ թե նահատակվելու տենչով, այլ հաղթելու ցանկությամբ, և հաղթում, իհարկե, կրկին Աստու օգնությամբ⁷: Անհասկանալի է, թե ինչու ճակատամարտի գնացող իշխանները մի դեպքում՝ բարձրալից նահատակի պսակ են խնդրում, մի դեպքում՝ հաղթանակ: Ակնհայտորեն պատմիչը ճակատամարտերի արդեն իրեն հայտնի ելքերից է հետհայաց բխեցրել զորավարների ցանկություններն ու խնդրանքը:

Դավանականությունն արժեքային համակարգում իրադարձությունների բացատրության բանական հիմքը, որպես կանոն, բացակայում է, դրա փոխարեն աստվածային նախախնամությունն է. հաղթանակները պայմանավորված են աղոթքների միջոցով ստացված աստվածային օգնությամբ, պարտությունները, անհաջողությունները և արհավիրքները հոգևոր առաջնորդներին շանսալու հետևանք կամ աստվածային պատիժն է՝ մարդկանց ոչ քրիստոնեական վարքի, գործած մեղքերի, համար՝: Ինչպես Ագաթանգեղոսի, այնպես էլ թե՛ Բուզանդի, թե՛ Եղիշեի, թե՛ Փարպեցու մոտ, հիմնական ուղերձի իմաստով, քաղաքական պատմությունը չէ, որ առաջնային է (դա հատկապես ցայտուն է, երբ այս գործերը դիտարկվում են խորենացու Պատմության կողքին): Քաղաքական պատմությունն անհրաժեշտ է երեք նպատակի համար. նախ՝ որպես հենք,

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 130:

⁸ Բնականաբար, միշտ պետք է նկատի ունենալ, որ պատմիչների բնագրերը կարող էին մաս հետագա խմբագիրների կողմից այս ուղղությամբ ընդմիջարկությունների ենթարկվել և «լրացվել» դավանաբանական, քաղաքական նյութերով (ինչպես դա արձանագրում է Երվանդ Տեր-Մինասյանը Եղիշեի աշխարհաբար քարգմանության ներածականում. տե՛ս Եղիշե, *Վարդանաց պատմություն*, քարգմանությամբ, ներածական ուսումնասիրությամբ և ծանոթագրություններով՝ Ե. Տեր-Մինասյանի, Երևան, 1946, էջ 22: Սակայն, նկատի ունենալով, որ քաղաքական անցողաբան պատմությանն ազդեցված այսօրինակ նյութերը հետագա դարերի պատմագիրների մոտ ավելի ու ավելի սակավ են դառնում, դրանց «փաղափսկան անհրաժեշտությունը», կարծես թե, առավել չափով եղել է հենց 5-րդ դարում:

հիմնականաբար՝ դրան ազուցելու համար նոր դավանանքի ընդունման հրաշապատում պատմությունները, աղոթքների, հակաճառությունների, զրույցների, հրաշքների տեսքով քրիստոնեական վարդապետության ընդարձակ քարոզչական նյութերը, **երկրորդ՝** ցուցադրելու համար հոգևոր իշխանության և գործիչների գերակայությունը աշխարհիկ գործիչների նկատմամբ (եթե վերջիններս ամբողջությամբ նրանց ազդեցության տակ չեն), **երրորդ՝** քրիստոնեությունը Հայոց պատմության քաղաքական անցուղարձի հետ առավելագույնս շաղկապելը, նրա օրգանական մաս դարձնելը⁹: Հասկանալի է նաև, որ «մաքուր» դավանաբանական նյութերի¹⁰ համեմատ քաղաքական պատմությունը շաղկապված վիճակով այդ նյութերը «լայն ընթացողի» համար շատ ավելի գրավիչ կլինեին: Ուստիև, պետք է նկատի ունենալ, որ նման դեպքերում, այսպես ասենք, բուն քաղաքական իրադարձությունները և իրողությունները հիմնական ուղերձի, ասելիքի ու նպատակի թելադրանքով կարող էին նաև ինչ-որ չափով ձևախեղվել՝ ապահովելու համար գլխավոր արժեքային գծի առաջնայնությունը, անխաթարություն և ներգործական ուժը¹¹:

Եթե կա արժեքային համակարգ և բարձրագույն արժեք, ուրեմն՝ հանուն այդ արժեքի հոգատարությունը, պայքարն ու անձնագոհությունն է, որ պետք է ընդունվեն և համարվեն **հերոսություն և հայրենասիրություն**:

Հայրենասիրության ընկալումը

Հայերեն հնագույն գրավոր աղբյուրներում **հայրենիք** հասկացության առաջին նշանակությունը ըստ նոր հայկազյան բառարանի՝ «հայրենի իրք», «ժառանգութիւն», «ինչք», «ստացուածք», երկրորդը՝ «նախնիք», «հարք եւ նախահարք ցեղին, ազգին», և միայն երրորդ՝ «հայրենի գաւառ, երկիր և եր-

⁹ Այս հանգամանքները, բնականաբար, ոչ մի կերպ չեն նսեմացնում պատմիչների երկերի՝ որպես բարձրակարգ գրական հուշարձան և պատմական սկզբնաղբյուր լինելու արժեք: Բայց նաև օդում կախված հարց է մնում՝ կգրվեի՞ն արդյոք կամ ինչպես կգրվեին դրանք բոլորը, եթե չլինե՞ր նոր վարդապետությունը մատուցելու, փարձելու, տարածելու փառաբանական անհրաժեշտությունը:

¹⁰ Քրիստոնեության տարածման, ամրապնդման, ավելի ու՛լ՝ փրստոնեության այլ ուղղությունների դեմ մրցակցության անհրաժեշտությունը, բնականաբար, առաջ է բերել նաև ինֆնուրոյն, փառաբանական պատմության հետ շաղկապված փրիստոփայական, մեկնողական, վարճաբանական, դավանաբանական բնույթի գործեր (ինչպես, ասենք, դեռ V դ.՝ Եզնիկ Կողբացու «Նղծ աղանդոցը») որոնք, սակայն, նախատեսված են ավելի նեղ՝ «գիտական» լսարանի համար:

¹¹ Քաղաքական պատմության ժամանակագրական ձևախեղման նման ցայտուն մի նմուշ ունի Հովհաննես Գրասխանակերտցին՝ փրստոնեության պատմությունը Հայաստանում Թաղևոս առաջալից մինչև Գրիգոր Լուսավորիչ՝ անընդհատ դարձնելու խնդիրը լուծելու անհրաժեշտության բերումով (տե՛ս **Ա. Սարգսյան**, *Հովհաննես Գրասխանակերտցու «Հայոց պատմությունը» և Մովսես Խորենացին*, Երևան, 1991, էջ 110-117:

կինք»¹² իմաստում կարող ենք գտնել բառիս այսօրվա ընկալման մոտիկ լայն իմաստը: Ավելի հազվադեպ է օգտագործվել դրանից կազմված «հայրենասեր» բառը՝ դարձյալ այսօրվա տարածված իմաստով:

Սակայն, հայրենասեր բառի հաճախակի չհանդիպելն, անշուշտ, չի նշանակում, թե չի եղել հասկացությունը, թե չի եղել հայրենասիրության ըմբռնում, պատկերացում, ուստի՝ հայրենասիրության քարոզ և դաստիարակություն: Ժամանակի ընթացքում այդ ըմբռնումը մեծ փոփոխություն չէր կարող ենթարկվել. հայրենասերն այն հերոսն է, որը պայքարում է հասարակայնորեն ընդունված արժեքային համակարգի բարձրագույն արժեքները պաշտպանելու, ավելացնելու, անխաթար պահելու համար, պատրաստ է դրա համար գնալ ցանկացած զոհողության, ընդհուպ՝ անձնագոհության: Այսինքն՝ բովանդակային առումով հայրենասիրություն երևույթը և պատկերացումները սերտորեն կապված են և բխում են տվյալ ժողովրդի կողմից ընդունված արժեքային համակարգից, դրա բարձրագույն արժեքից: Դրսևորման կամ ձևի առումով այն ցուցադրում է ընդունված կամ խրախուսվող այն գործողությունները, մեթոդները, որոնց, հանուն այդ արժեքների դիմում է կամ պատրաստ է դիմել անհատ-հերոսը՝ դրանով իսկ առարկայացնելով հայրենասերի իր համարումը:

Որքան էլ հայրենասիրությունը նեղ իմաստով քաղաքական հասկացություն չէ, հասարակական գիտակցության մեջ այն սերտորեն կապվել է քաղաքական մտքի, նրա կրողների, առաջին հերթին քաղաքական գործիչների հետ, օգտագործվել որպես վերջիններիս հատկանիշ և գնահատման չափանիշ: Կինի պատմական, գեղարվեստական, թե այլ ժանրի երկերում, հայրենասեր հերոսի կերպարը կոչված է եղել այնպիսի հասարակություն և անհատ դաստիարակելու, որն ամուր կկանգնի տվյալ հասարակության կամ ժողովրդի ինքնությունը, գոյությունն ու ապագան երաշխավորող կարևորագույն արժեքների պաշտպանության առաջին շարքում: Եվ ամեն ինչ կախված է եղել նրանից, թե որոնք են համարվել այդ արժեքները:

Խորենացու Պատմությանը ներկայացող պետականակենտրոն արժեհամակարգում, բնականաբար, մեծ է ու վճռորոշ աշխարհիկ իշխողների, նախարարների, մասնավորապես թագավորի՝ երկրի ու պետության ղեկավարի, ժողովրդի պատասխանատուի դերը: Եվ առաջին հերթին նրան են ներկայացվում բարձրագույն արժեքի համար հոգ տանելու, այն պահպանելու պահանջները:

Թագավորի իդեալական կերպարի համար Պատմահայրն ունի հատկանիշների, պահանջների մի ամբողջ շարք՝ Ֆիզիկապես անթերի լինելուց մինչև մտավոր ու բարոյական առաքինություններ, քաջությունից ու համարձակու-

¹² Տե՛ս նձՖ, հ. Բ., Երևան, 1981, էջ 34: Այս բառի ընկալման մասին հատուկ՝ տե՛ս նաև Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Գ., Երևան, 1968, էջ 234:

թշուհից մինչև հանդուրժողականություն և իմաստնություն, և յուրաքանչյուրի դեպքում նա արձանագրում է, թե որքանով երկրի ղեկավարն ունի այդ հատկանիշները կամ որքանով է բավարարում այդ պահանջներից յուրաքանչյուրին: Բայց մեր հարցադրման տեսանկյունից կարևորը թագավորի պարտականությունների ցանկն է, որի մեջ առաջնահերթը երկրի սահմանների պաշտպանությունն է, հնարավորության դեպքում՝ ընդարձակումը, շինարարական գործերը, կարգուկանոնի և օրինականության հաստատումը և պահպանումը, խաղաղության, բոլոր խավերի համար բարգավաճ կյանքի, հասարակական խավերի ներդաշնակ համակեցության ապահովումը և այլն: Այս պահանջներն առավելագույն չափով բավարարողն է Պատմահոր համար **իդեալական հայրենասեր հերոսը**:

Հայ նահապետների և թագավորների երկար շղթայում հորենացին, որպես կատարելատիպ առանձնացնում է երեքին՝ Հայկ, Արամ, Տիգրան, որոնք էլ բավարարում են նրա բոլոր պահանջները, ունեն հայրենասեր-հերոս-թագավորի բոլոր հատկանիշները: Ընդ որում՝ նրանց գործերից կարևորագույնները նույնանում են՝ երկրի սահմանները պաշտպանելն ու ընդարձակելը, երկիրը շենացնելը, խաղաղությունն ապահովելը:

Հայ հին գրականության մեջ հազվագեպ հանդիպող «հայրենասեր» բառի, կարծես թե միակ կիրառությունը, որը տվյալ կոնտեքստում մոտ է ժամանակակից իմաստին, Պատմահայր Մովսես հորենացու «Հայոց Պատմության» մեջ է: Դրանով նա պատվել է հայ ժողովրդի նախահայր Հայկի սերունդներից Արամ նահապետին, որն ընդարձակել էր Հայաստանի սահմանները բոլոր կողմերի վրա, և որի անունով էլ օտարները մեզ և մեր երկիրը ճանաչել և անվանակոչել են: Ահա այդ հատվածը.

«Սա այր աշխատասէր¹³ եւ հայրենասէր եղեալ, որպէս ցուցանէ նոյն

¹³ *Աշխատասէր* բառը նույնպես մեկ անգամ է հանդիպում հորենացու Պատմության մեջ, բնորոշում, որ այս՝ Արամի համար բարձրագույն փառաբանական, ներքողական խոսքում մի տեսակ հասարակ ու ոչ տեղին է թվում: ՆՀԲ-ի՝ տվյալ կոնտեքստին շատ քե քիչ հարիր «փոյթ ի ջանս վաստակոց» բացատրության հիմքում հորենացու հենց այս կիրառությունն է: հորենացուց քաղումներ արած հետագա պատմիչներից Ուխտանեսն այստեղ նույնպես Արամի համար «աշխատասէր» բառն ունի (տե՛ս **Ուխտանեսն Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 28**): Այնուամենայնիվ, կարծում եմ, որ հորենացու բնագրում դրա փոխարեն եղել է այլ բառ, ինչի համար կան հետևյալ հիմքեր.

Ա. Նույն ՆՀԲ-ի՝ *աշխարհաշէն* բառահոդվածի տակ Գրիգոր Մագիստրոսից բերված մատենագրական օրինակներից մեկի՝ «*աշխարհաշէն ըստ մերոյն Արամայ*»-ի (ՆՀԲ, հ. 1, էջ 263) հիմքում, ակնհայտորեն, ունեցել է հորենացու նույն խոսքը՝ Արամ նահապետի մասին: Ենթադրելի է ըստ այսմ, որ հորենացու Պատմության՝ Մագիստրոսի ձեռքի տակ եղած բնագիրն այստեղ ունեցել է «*Սա այր աշխարհաշէն եւ հայրենասէր եղեալ*» (ՆՀԲ հղումը վրիպ-

պատմագիր, լաւ համարէր զմեռանելն ի վերայ հայրենեացն, քան թէ տեսանել զորդիս օտարածնաց կոխելով զսահմանս հայրենեացն եւ հարազատից արեան նորա տիրել արանց օտարաց»¹⁴:

Եթե բարձրագույն գնահատականի արժանացած այս երեք հերոսներից մեկի համար Պատմահայրն օգտագործում է «հայրենասեր» որակումը, ուրեմն այն նույն կերպ վերաբերում է նաև մյուսներին, որպես նրանց նույնատիպ գործունեությունների գնահատական: Այսինքն՝ հորենացու համար հայրենասիրությունը այլ բան չէ, քան գերագույն արժեք՝ անկախ պետականությունը ծառայելը, այն հզորացնելուն, նրա քաղաքացիների բարեկեցությունն ու խաղաղությունն առավելագույնս նպաստելը:

Բոլորովին այլ է նույն դարի մյուս պատմիչների դեպքում: Այստեղ երկրի կենսագործունեության և բախտի համար վճռորոշը հոգևոր գործիչների գերակատարումն է, առաջին հերթին նրանց գործունեությամբ է պայմանավորվում ժողովրդի ճակատագիրը:

Ըստ Բուզանդի՝ կա՛մ իրենց գործունեությամբ, կա՛մ ոչ քրիստոնեական վարքով բացասական են ներկայանում՝ Հայոց թագուհին («Թագավորի կինը»), Տիրանը, որոշ դրվագներում Արշակը, Փառանձեմ թագուհին ու, հատկապես Պապը: Վերջինս ծնվելուց արդեն նրա մայր Փառանձեմը նորածինն նվիրում է դեերին, պատմիչը Պապին է վերագրում ժամանակի հայտնի բոլոր մեղքերն ու աղտեղությունները¹⁵: Իսկ խիստ դրական իմաստով առաջին պլանում են հոգևոր առաջնորդներն ու գործիչները՝ Վրթանեսը, Գրիգորիսը, Հուսիկը,

մամբ կատարված է Մագիստրոսի Ժ. Թրթին, պետք հղվել ԺԱ. քուլթը (տե՛ս **Գրիգոր մագիստրոսի թղթերը**, Աղեխամբրապոլ 1910, էջ 38):

Բ) Իր մի այլ փառաբանված հերոսի՝ Տիգրան Երվանդյանի մասին նույնպիսի ներբողական խոսքում Պատմահայրն ունի այսպիսի ձևակերպում. «խաղաղութան եւ շինութեան բերող» (**Մովսէս Խորենացի**, Պատմութիւն Հայոց էջ 72):

Գ) Խորենացու ձեռագրական տարբերակներից երկուսը վերոբերյալ տեքստում *աշխատասեր*-ի փոխարեն ունեն *աշխարհասէր* տարբերակ, որ հուշում է բնագրային *աշխարհաշէն*-ից *աշխատասէր*-ի անցման նամակարհի մասին:

Դ) *Աշխարհաշէն* բառն իր «շինութիւն գործող աշխարհի» նշանակությամբ, որպես բարձրագույն գովեստ, ավելի հարիր է Արամի մասին ներբողական, փառաբանական այս խոսքին: Կարծում ենք, այս հիմքերը բավարար են Խորենացու բնագրում աշխատասէր բառն *աշխարհաշէն* նախնական ձևով վերականգնելու համար: Ավելացնենք, որ աշխարհաշէն բառը որպես ամենաբարձր գովասանք, ներբողական խոսքում երեք անգամ օգտագործում է Փավստոս Բուզանդը՝ խոսքով Արշակունու, Գնունիների տոհմի և Մամիկոնյան Մանուէլ սպարապետի համար (տե՛ս **Փաստոսի Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց**, Ս. Պետերբուրգ, 1983, էջ 25, 56, 218):

¹⁴ **Մովսէս Խորենացի**, Պատմութիւն Հայոց, էջ 43:

¹⁵ Տե՛ս **Փաստոսի Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց**, էջ 132:

Դանիել արքեպիսկոպոսը, Ներսես կաթողիկոսը, Խաղը, որոնք ոչ միայն օժտված են մարդկային և հոգևոր բոլոր առաքինություններով, այլև նրանց բնական իրավունքն ու առաքելությունն է համարվում թագավորների նկատմամբ յուրատեսակ խնամակալություն-վերահսկողությունը, ճիշտ ճանապարհ ցույց տալը, խրատելը, սխալ համարված քայլի ու վարքի դեպքում՝ հանդիմանելը: Այս դերակատարումն իրականացնելու համար հոգևոր գործիչները պատրաստ են գնալ ընդհուպ իրենց կյանքը վտանգելու, անձնագոհության: Եթե սա է առաջին պլանում, ուրեմն՝ դրա լավագույն իրականացնողներն են հերոսն ու հայրենասերը: Իսկ եթե հոգևոր առաջնորդը չի կատարում կամ չի կարողանում կատարել այս դերակատարությունը, առաքելությունը, նա արհամարհելի կերպար է, ինչպես՝ Փառենը, Շահակը, Չունակը: Ավելին, հաճախ պատերազմներում ու ճակատամարտերում հաղթանակներն էլ ոչ թե (կամ առնվազն ոչ միայն) գորավարների ու զինվորների քաջագործությունների, այլ, առաջին հերթին, հոգևոր առաջնորդների աղոթքների արդյունք են:

Բուզանդի Պատմության քաղաքական իրադարձությունների հիմքում դրված է «Պարսից պատերազմ» ժողովրդական վեպը, որի կենտրոնական գաղափարը, ըստ Մանուկ Աբեղյանի, «երկրի պաշտպանությունն է ի դեմս բնիկ թագավորական տոհմի»¹⁶: Այս գծի առանձին մի բաղադրիչն է ընդհանրապես թագավորի կարգավիճակ ունեցողի անձնական անձեռնմխելիությունը: Այս մասին Մ. Աբեղյանի ընդարձակ ուսումնասիրությունը եզրահանգումներին¹⁷, կարծում ենք, պետք է ավելացնել հետևյալը. ավելի վաղ ստեղծված ժողովրդական վեպն է (ինչի վրա հիմնականում հենված է Բուզանդի շարադրանքը), որ իր մեջ ներառել է հենց ժամանակի պետականակենտրոն արժեքային համակարգի հիմնագաղափարը, դրա «հեղինակային իրավունքը» Բուզանդինը չէ, այլ իր աղբյուրինը, ավելի հին՝ քրիստոնեության դավանական շրջանակների պարտադրանքից դուրս ձևավորված ժողովրդական վեպինը:

Եղիշեի՝ «Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին» գործն, ինչպես ասացինք, առավել ցայտուն է ներկայացնում արժեքային համակարգի դավանականենտրոն սանդղակը: Պարսիկը թշնամի ու հակառակորդ է առաջին հերթին նրա համար, որ փորձում է հավատափոխ անել, մինչդեռ չի երևում (առնվազն՝ երկրորդ պլանում է) նրա դեմ պայքարելու, այսպես ասենք, աշխարհիկ հիմքը՝ որ նա տիրել է Հայաստանին, հարկեր է դրել և այլն: Ըստ այդմ էլ՝ հայրենասիրության առարկան ոչ թե առարկայական երկիրն է, այլ՝ եկեղեցին, հավատը, իսկ հայրենասիրության դրսևորումն էլ՝ ոչ թե օտարի լծից ազատվելը, այլ դավանանքի ազտությունն ապահովելը: Այդպիսին է հիմնական հերոսը՝ Վարդան

¹⁶ Մ. Աբեղյան, *Երկեր*, հ. Գ., Երևան, 1968, էջ 238:

¹⁷ Այս մասին տե՛ս նույն տեղում., էջ 227-250:

Մամրկոնյանը, այդպիսին են նրա զինակիցները: Բայց, ինչպես հայտնի է, հայրենասերի կերպարն ավելի ցայտուն է դառնում իր հակապատկերի՝ դավաճանի ֆոնի վրա: Եղիշեն ապահովում է նաև այդ հենքը՝ ոչ միայն մեկ անձի՝ Վասակ Սյունեցու տեսքով, այլև վերջինիս կողմնակից բազմաթիվ հայ իշխանների: Ստացվում է, որ հայ նախարարների ավելի քան 1/3-ը դավաճաններ են: Թե ինչ է եղել իրականում, դժվար է ասել, բայց որ ամբողջովյա՞մբ չի եղել այն, ինչ նկարագրում, ներկայացնում ու ինչպես գնահատում է Եղիշե պատմիչը, կասկածից դուրս է¹⁸: Կասկածից դուրս է նաև այն, որ հետագայում էլ, ոչ այնքան իրողությունների թելադրմամբ, որքան որպես հայրենասեր հերոսի կերպարն առավել ցայտուն դարձնելու գրական հնարանք, նրանց կողքին «կերտվել են» նաև այլ դավաճանների կերպարներ:

Որպես վառ արտահայտված հայրենասեր հերոսների կերպարներ են հանդես գալիս ոչ միայն պատերազմի դաշտում հավատի համար զոհվածները, այլև տարբեր պայմաններում դավանափոխության պահանջին ընդդիմանալու համար իրենց կյանքով հատուցածները՝ հիմնականում ազնվական ու կրոնական դասից: Սրանք բոլորը նահատակներ են, որ հին իմաստով հենց անձնուրաց հերոս-հայրենասերն էր: Ընդ որում, որպես կանոն, նրանք այդ բանին գնում են ոչ միայն կայուն համոզմունքով, այլև մեծագույն ուրախությամբ, ընդհուպ՝ իրենց համար երանելի բարեբախտություն համարելով այդօրինակ վախճանը:

Ազգային ինքնագիտակցություն, «մեմօ»-ի ընկալումը

«Ովքե՛ր ենք մենք» հարցադրմանը հորենացու պատմությունը տալիս է հետևյալ հստակ պատասխանը. առաջինը և վճռորոշը՝ պետության վարչական սահմաններից ներս ապրողներ կամ հայ թագավորի հպատակներ, այսօրվա հասկացությամբ՝ Հայաստանի քաղաքացիներ: Մյուս հատկանիշները հայերեն խոսող, դավանանք, սովորություններ և այլն, ածանցյալ են: Այդ «մենք»-ի գոյություն, ազգային ինքնության և ազատության պահպանման երաշխիքը թագավորությունը կամ անկախ պետականությունն է՝ առանձնացված, պաշտպանված պետական-վարչական սահմաններով: Նրա արժեքային համակարգն էլ կառուցված է այս հատկանիշներով առանձնացող ընդհանրությունը ծառայելու համար: Այստեղից էլ բնական է, որ հորենացին ազգի համար ամենամեծ չարիքը, դժբախտությունն ու վտանգը պետք է համարեր գերագույն արժեքի՝

¹⁸ Չնայած որ մի շարք նշանավոր գիտնական պատմաբաններ անդրադարձել են այս խնդրին և ֆաղափական հարթության վրա արդարացրել Վասակին, սակայն ավանդական և սրբագործված պատկերացումների պայմաններում նրանց տեսակետները տարածում չեն գտել: Այսօր էլ և՛ պատմագրության մեջ, և՛ հասարակական պատկերացումներում ավելի շատ ընդունված է Եղիշեի վարկածը:

պետականության, թագավորության կորուստը: Եվ հենց սա է նրա Պատմության առանցքային քաղաքական գաղափարը: Դա ակնառու է նրա Պատմության ամբողջ ընթացքում, բայց հատկապես շեշտակի ընդգծված է երկի ավարտով:

Երկար ժամանակ հորենացու «առեղծվածներին» է համարվել Պատմության վերջին գլուխը՝ «Ողբ վասն բառնալոյ թագաւորութեանն Հայոց յազգէն Արշակունեաց, և եպիսկոպոսապետութեանն յազգէ սրբոյն Գրիգորի»: Հարցադրումները եղել են երկուսը.

Առաջին՝ «Ողբում» նկարագրվող հասարակական բարոյականության անկման փաստերը և բնության արհավիրքները որքանո՞վ են համապատասխանել իրականությանը V դ. վերջում:

Երկրորդ՝ ինչո՞ւ է Պատմահայրը պատմության շարադրանքն ավարտում հայկական թագավորության անկումն արձանագրելով, մինչդեռ կարող էր ևս 40-50 տարվա դեպքերը շարադրել (մինչև V դ. 80-ական թվականները), որոնց ականատեսն ու ժամանակակիցն է եղել):

Տրվել են զանազան բացատրություններ, որոնցից որևէ մեկն, այնուամենայնիվ, վերջնական քաղաքացիություն չի ստացել:

«Ողբի» մասին լավագույն ուսումնասիրությունը և այն հասկանալու բանալին ակադեմիկոս Գագիկ Սարգսյանինն է: Նա է նկատել շատ կարևոր մի փաստ, ինչը մեծապես օգնում է, ևս մի քայլ կատարելով, առաջացած հարցերի պատասխանները գտնելու համար: Դա հետևյալն է. «Ողբում» քերականորեն ներկա ժամանակով ընկալվող մասը իրականում «արտաժամանակյա» է, այն, ըստ էության, պետք է հասկանալ ապառնիով՝ որպես մարգարեություն, կանխատեսում: Ըստ այդմ էլ՝ հորենացին ոչ թե արձանագրել է իր ժամանակի, իր տեսած հասարակական արատներն ու բնական արհավիրքները, այլ «մարգարեացել է», որ դրանք լինելու են¹⁹: Այս բացահայտումը, կարծում ենք, հորենացու պատմական ըմբռնումների ենթատեքստում հիմք է տալիս «Ողբը» դիտարկել ու իմաստավորել առաջին հերթին հենց քաղաքական հարթության վրա²⁰: Եթե «Ողբը» «մաքրում ենք» ժամանակի՝ այդ ժանրի համար սահմանված կանոններով ու պահանջներով պայմանավորված պաճուճանքներից, նրա հիմնական գաղափարը մնում է հետևյալը, որ հնչում է որպես ահազանգ. **պետականության (թագավորության) կորստով հայ ժողովուրդը խոցելի կդառնա ար-**

¹⁹ Տե՛ս Գ. Սարգսյան, Պատմագիտական հետազոտություններ (Մովսես Խորենացու Ողբը նոր մեկնաբանությամբ), Երևան, 2006, էջ 127-138:

²⁰ Գ. Սարգսյանի եզրահանգումը պատմագիտական հարթության վրա այսպիսին է. «Ողբը» գրվել է մի կողմից՝ ժամանակի ավարտաբանական (վախճանաբանական) ուսմունքների և հայացքների, մյուս կողմից՝ Աստվածաշնչի «մարգարեական» մասերի ազդեցությամբ (տե՛ս նույն տեղում, էջ 137-138):

տաքին վտանգների դեմ, իսկ իր ներսում, որպես հասարակութուն, կենթարկվի ներքին անխուսափելի այլասերման ու կործանման: Եվ հեղինակը ողբում է այդպիսի հեռանկարը: Իր «Պատմությունն» էլ ավարտելով պետականության վերացման փաստի արձանագրմամբ²¹, նա դրանով ժողովրդի և երկրի քաղաքական պատասխանատուների համար երկրորդ, ավելի հզոր սթափեցնող ահազանգն է հնչեցնում. ժողովրդի պատմությունն այլևս դադարում է, եթե նա պետականություն չունի, և ինքը չի շարունակում հաջորդ պետականագուրկ տասնամյակների իրադարձությունների ներկայացումը: Դրանով կարծես շեշտում է, որ այդ ամենակարևոր արժեքի կորստից հետո, որպես առաջին խնդիր, ազգն իր առջև պետք է տեսնի և ունենա այն վերականգնելու հարցը, հակառակ դեպքում՝ դատապարտված է կորստյան, կամ՝ ավարտված է նրա պատմությունը: Ըստ այդմ էլ՝ հայրենասիրությունը կարող է դրսևորվել միայն մի ձևով՝ վերականգնել պետականությունը:

Եթե անգամ, ըստ էության, չափազանցություն համարվի խորենացու այսօրինակ մտահոգությունը (կամ նրան դա վերագրելը), ապա, գեղարվեստի մեթոդով քաղաքական խնդիրն այս կերպ առավելագույնս «սրելու» համար նմանօրինակ չափազանցություններն ամենևին արտառոց չեն:

Յուրատեսակ է Հայոց թագավորության անկման փաստի Ղազար Փարպեցու ընկալումը: Նա համարում է, որ դրանով «անկալ աշխարհս Հայոց ընդ լծով ծառայութեան անօրէն իշխանութեան Պարսից» և որ դա նշանակում է՝ «ի սպառ ի սպառ զկործանումն աշխարհիս Հայոց»: Բայց նա այդօրինակ

²¹ Երկար ֆենարկումների առարկա է դարձել խորենացու Պատմության «Չորրորդ գրքի» (ինչի մասին հիշատակություն ունի Թովմա Արծրունին) հարցը, որն, իբր, պարունակել է հաջորդ շրջանի պատմությունը մինչև բյուզանդական Ձենոն կայսեր ժամանակը (մինչև 474 թ.): Այս խնդրի վերջին համապարփակ ու մանրակրկիտ ֆենությունը կատարել է Արտաշես Մաթևոսյանը (տե՛ս Ա. Մաթևոսյան, *Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» Չորրորդ գրքը*», Երևան, 1995): Ըստ ստացված արդյունքի՝ «Չորրորդ գրքը» ներառել է պատմիչի՝ հընթացս «Հայոց պատմության» շարադրանքի «խոստաբանությունների» մի ֆանի առանձին, միմյանց հետ չկապված նյութեր, որոնցից մեկը, բյուզանդական կայսերի մեկ ցանկի տեսքով հասնում է մինչև Ձենոն կայսր՝ 474 թվականը: Եթե անգամ հրապարակված նյութերի հեղինակն անվերապահորեն խորենացին է, ապա նա դրանց այլ «կարգավիճակ» է տվել՝ ի տարբերություն իր՝ երեք գրքից բաղկացած, մինչև 440 թվականը ներառող և «Ողբով» ավարտվող բուն՝ կուտ, համակարգված, անթերի ներքին տրամաբանությամբ օժտված «Հայոց Պատմության»: Դա ոչ մի կերպ չի կարելի համարել կամ կոչել նրա Պատմության «Չորրորդ գրք», եթե այդ անվանումը չենք օգտագործում խիստ պայմանական՝ պարզապես հետևելով Թովմա Արծրունուն: Պատմահայրն իր գործն ավարտել է Հայոց անկախ պետականության կորստյան փաստի արձանագրմամբ, չի անդադարձել հետագա տասնամյակներին, որոնց ինքն ակամատես է եղել, և դրա բացատրությունը, ինչպես ասացինք, պետք է փնտրել նրա ոչ թե պատմագիտական, այլ ֆաղափական մտածողության ու պատկերացումների տիրույթում:

վերջը համարում է բնական ու անխուսափելի, ըստ էության՝ ի վերուստ կանխորոշված մի ավարտ՝ պայմանավորված Արշակունի գահակալների ոչ քրիստոնեավայել վարք ու բարքով, ավարտ՝ որ նույն հիմքով ավելի վաղ կանխատեսել էր Ներսեսը, իսկ նրանից հետո նաև Սահակ կաթողիկոսը²²:

Եղիշեն նույն փաստն արձանագրում է քաղաքական իմաստով բավականին անտարբեր՝ գլխավորը համարելով այն, որ ինչպես Հայաստանի երկու մասի բաժանվելուց, այնպես էլ թագավորության անկումից հետո ևս դավանական ճնշումներ չեն սկսվել. «Եւ իբրև զնա եւս մերժեաց ի թագաւորութենէն, ի նախարարսն Հայոց անկանէր թագաւորութիւնն. զի թէպէտ եւ գանձն յարժունիս Պարսկաց երթայր, սակայն այրունիմ Հայոց բովանդակ ի ձեռն նախարարացն առաջնորդէր ի պատերազմի: Վասն որոյ եւ **աստուածապաշտութիւնն բարձրագլուխ կամակարութեամբ երեւելի լինէր յաշխարհին Հայոց...**»²³:

Դավանակենտրոն արժեքային համակարգում, բնականաբար, այլ է «մենք»-ի ընկալումը: Միայն պատմական գործի նախաձեռնման շարժառիթների տարբեր լինելը դրա լավագույն ցուցիչն է: Խորենացու շարժառիթը հայտնի է. ունենալ հայոց ամբողջական պատմություն՝ առաջին հերթին հիանալի գիտակցելով դրա քաղաքական կարևորությունն ու անհրաժեշտությունը²⁴: V-րդ դարի մյուս պատմիչների համար, ինչպես վերևում ասացինք, քաղաքական պատմությունը անհրաժեշտ է եղել որպես յուրատեսակ հենք՝ քրիստոնեական վարքի նկարագրության, ընդարձակ քարոզների, հակաճառությունների, հրաջքների, վարքերի ու նահատակությունների պատմությունների միջոցով քրիստոնեության տարածման ու ամրապնդման քարոզչության համար²⁵: Նրանք որպես «մենքի» հիմնական հատկանիշ համարում են կրոնական, դավանական գործոնը, դրանով մեզ առանձնացնում հեթանոսությունից ու զրա-

²² Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց, էջ 20 և 25:

²³ Եղիշէ, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, աշխատութեամբ Ե. Տեր-Մինասեան, Երևան, 1957, էջ 6:

²⁴ Այս մասին տե՛ս Ա. Սարգսյան, «Անցյալի հիշողությունը կամ պատմությունը՝ որպես ակտիվ փառաբանական գործոն. այսօրվանից մինչև Մովսես Խորենացի», *ԲՄ* № 26, էջ 10-19:

²⁵ Ագաթանգեղոսի մոտ դա ավելի փան ցայտուն է անգամ համապատասխան նյութի ծավալի առումով: Բուզանդի Պատմության մեջ այդօրինակ մասերից են՝ Հուսիկի ֆրիստոնեական կենցաղը և երագում հրեշտակի խոսքը (էջ 11-12), Գրիգորիսի բնութագիրը (էջ 12-13), Վրթանեսի սիուփիլ խոսքը Վաչե սպարապետի մանվան առիթով (էջ 23-24), Դանիել ֆոբեպիսկոպոսի մեղադրական-հանդիմանական խոսքը Տիրան թագավորին (էջ 33-36), Ներսեսի խոսքը Վաղես կայսրին (էջ 68-74) Ներսեսի փառաբանական խոսքը Բարսեղի համար (78-79) և այլն, Փարպեցու մոտ՝ զրադաշտականության նկատմամբ ֆրիստոնեության նշանադրությունը (40-41), Հայոց նախարարների և եպիսկոպոսների համատեղ նամակը Հազկերտին (էջ 45-46), նրանց աղոթքը (էջ 61-62): Այսօրինակ բազմաթիվ հատվածներ ունի Եղիշեն, այդ թվում՝ ամբողջ 7-րդ ընդարձակ գլուխը:

դաշտականությունից, քրիստոնեական այլ ուղղություններից²⁶: Ավելի ուշ այդ շրջանակներն ավելի նեղացան, հակադրվելով նախ քաղկեդոնական, ավելի ուշ՝ կաթոլիկ ուղղություններին և այլն: Էլ չասած՝ Հայաստանում առաջացած քրիստոնեական աղանդների (Պավլիկյաններ, Թոնդրակցիներ և այլն) դեմ անողոք ու դաժան վերաբերմունքի մասին:

Դավանականություն արժեքային համակարգ ունեցող պատմագրական երկերում արդեն դրվում են այն հիմքերը, որոնց վրա քրիստոնեական հավատը, քիչ ավելի ուշ՝ դրա լուսավորչական ուղղությունն էր դառնալու «մենք»-ին պատկանելու առաջին հատկանիշը, նրա սահմանները կորցնելու էին առարկայական, աշխարհագրական որոշակիությունը, դավանանքի ազատությունը, ըստ էության, համարվելու էր ազգի գոյատևման ու զարգացման բավարար պայման: Այդ դեպքում, կարծես թե, օտարին, որպես «բնիկ տիրոջ» ծառայելը խնդիր չէ: Համենայնդեպս՝ ըստ Ղազար Փարպեցու՝ Պարսից Հազկերտ թագավորի հետևյալ հրամանը լիակատար բավարարում էր հայկական կողմին. «Եւ զԱրտուրմիզդ ոմն անուն, յաշխարհէն Հայոց, մարգպան հրամայէր թողուլ, որում յանձն առնէր հրովարտակով զմարդիկն Հայոց շընդոստուցանել, այլ սիրով նուանել, եւ զպաշտօն ֆրիստոնէութեանն համարձակապէս ունել ամենեցուն»²⁷: Իսկ նվարտակում Վահան Մամիկոնյանի դրած երեք պայմաններից առաջինը այսպիսին էր. «Եւ է մին յերիցն՝ նախ եւ առաջին խնդիրս այս կարեւոր եւ պիտանի. եթէ զհայրենի եւ զբնիկ օրէնս մեր ի մեզ թողում, եւ զՀայ այր զոք մի՛ մոգ ոչ առնէ, եւ ումեք յաղագս մոգութեան գահ եւ պատիւ չտայք, եւ զկրակարանն յաշխարհէն Հայոց ի բաց տանիք, եւ զեկեղեցոյ թշնամանս յաղտեղի եւ յանպիտան մարդկանէ, որ ցայժմ լինէր, յայսմ հետէ մեզ չտայք տեսանել. եւ ֆրիստոնէայ մարդկան եւ ֆահանայից զկարգ եւ զպաշտօնն ֆրիստոնէութեան համարձակութեամբ եւ աներկիւղ տայք պաշտել՝ ուր եւ կամին...»²⁸: Ինչից հետո խոստանում էր՝ «ծառայեսցուք մոցա որպէս զբնիկ և զհաւատարիմ ծառայս»:

Դավանանքի ազատության, որպէս ազգային գերխնդրի նույնպիսի մի արձանագրում՝ գտնում ենք Սեբեոսի մոտ՝ Թեոդորոս Ռշտունու գլխավորութեամբ աշխարհիկ և հոգևոր առաջնորդների բյուզանդական Թեոդորոս կայսրին՝ քաղկեդոնականություն չընդունելու հիմնավորմամբ գրած թղթում՝ վկայակոչելով Պարսից թագավորի կողմից տված իրավունքը. «Մինչեւ հրաման տալ Կաւատայ արքայի եւ որդոյ

²⁶ Կորյունի գործը, որ վարագրական հուշարձան է, նույնպէս կենտրոնում ունի Մաշտոցի ֆարոզական գործունէությունը:

²⁷ Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց, էջ 73:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 161:

նորին խոստովու, եթէ «Իւրաքանչիւր ո՛ք զիւր հաւատս կայցի, եւ զՀայս նեղել ու՛ մի՛ իշխեսցցէ, ամենեւին մեւ ծառայք են, մարմնով մեզ ծառայեսցեն, իսկ վասն հոգացն, որ զհոգիսն դատի՛ նա գիտէ»²⁹:

Արժեքների մրցակցային համակեցության շրջան

Պատմագրական հուշարձաններից դատելով (բացառյալ Մովսես Խորենացու) V դ. տիրապետող է դավանակենտրոն արժեքային համակարգը: Սակայն, ինչպես ասացինք, եկեղեցական միջավայրում ստեղծված պատմագրական հուշարձանները չէին կարող իրական քաղաքական կյանքում եղածի ճշգրիտ, հայելային արտացոլումը լինել: Հինգերորդ և հետագա դարերի անցուդարձը և իրողությունները, հայ ազնվականության քաղաքական կշիռը, խաղացած դերն ու ունեցած նկրտումները հուշում են, որ իրական քաղաքական կյանքն ու մտածողությունը դեռևս ամուր հենված են եղել ապրած 600-ամյա պետականության ավանդույթների և պետականակենտրոն արժեքային համակարգի վրա: Եվ դա, ի վերջո, հասցրեց թագավորության վերականգնմանը Բագրատունիների գլխավորությամբ:

Քաղաքական մտքի հիմքում դրված արժեքային համակարգերից երկուսի արտացոլումն էլ կարելի է տեսնել հաջորդ դարերի պատմագրական գործերում:

Սերեոսի Պատմության մեջ, օրինակ, շատ չեն հրաշքները, պատերազմների ու ճակատամարտերի ելքերն էլ սակավ դեպքերում է, որ կանխորոշվում են աստվածային նախասխմությունք կամ օգնությամբ: Այս իմաստով նա ավելի շատ մոտ է Մովսես Խորենացուն, ու, թերևս, իր ժամանակի իրական քաղաքական կյանքին: Այստեղ անգամ խոսվում է Հայկական թագավորության վերականգնման մասին, ընդ որում՝ հենց պետականակենտրոն արժեքային համակարգին բնորոշ, լայն առումով հայրենասիրության ընկալման հիմքով. «Ապա դարձեալ սկսան միաբանել մնացեալ նախարարքն Հայոց, եւ խնդրէին ի բաց կալ ի ծառայութենէն Յունաց թագաւորին եւ նստուցանել իւրեանց թագաւոր, զի մի՛ եւ նոցա հասցէ մեռանել ի կողմանս Թրակացոց, այլ կեալ եւ մեռանել ի վերայ աշխարհին իւրեանց»³⁰: Միակ ընդարձակ դավանաբանական հատվածն այս պատմիչի մոտ Թեոդորոս Ռշտունու գլխավորությամբ աշխարհիկ և հոգևոր առաջնորդների մերժողական թուղթն է բյուզանդական Թեոդորոս կայսրին՝ քաղկեդոնականություն ընդունելու նրա պահանջին³¹: Թովմա Արժուունին էլ՝ մեր և Արաբական տերության հակամարտությունը բնու-

²⁹ Պատմութիւն Սերեոսի, աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 149:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 92:

³¹ Նույն տեղում, էջ 148-161:

Թագրում է հօգուտ հայկական կողմի՝ որպես դրա հիմք մատնանշելով հենց աշխարհիկ գործոնը. «Զի թէպէտ նեղեալք եւ շարչարեալք լինէալ պէսպէս կատանամք ի զաւրացն իսմայելական ազգացն տանկական տէրութենէն, այլ սակաւագոյնք եւ առ փոքր ինչ ժամանակս: Եւ բազում այն էր որ ի մէնջ հարեալ լինէին, քան թէ մեք հարկանէալք, քանզի դեռ միաբանք եւ միախորհուրդք եւ հաւասարք առ միմանս բնակէին իշխանք Հայոց ազատագունդ բազմութեամբ եւ զաւրաց նոցա...»³²:

Դավանականակենտրոն արժեքային համակարգը տարբեր կերպ է արտահայտվում մյուս պատմիչների մոտ: Առնդի երկում առանցքայինը արդեն նոր մարտահրավերի՝ մահմեդականության մերժման խնդիրն է, որ երբեմն նա իրականացնում է նաև շատ նուրբ եղանակներով: Հովհան Մամիկոնյանի, Մովսէս Կաղանկատվացու մոտ առաջնային խնդիրն է՝ դավանական առումով հնարավորինս բարձրացնել իրենց տարածաշրջանների (Տարոն և Աղվանք) տեսակարար կշիռը՝ դրանց հետ կապելով հնագույն և հայտնի քրիստոնեական գործիչներին նրանց մասունքների պատմությունները:

Բագրատունիների գլխավորությունը թագավորության հաստատումը, պետականության վերականգնումը, բնականաբար, իր ազդեցությունը պետք է գործեր և արտացոլումն ունենար քաղաքական արժեքային համակարգի վրա:

Ինչպիսի՞ն է պատմիչների արձագանքն այս իրողության հետ կապված:

Հովհաննէս կաթողիկոս Իրասխանակերտցին Բագրատունյաց թագավորության հաստատումը մատուցում է որպես շատ կարևոր մի իրադարձություն, ինչը նրա քաղաքական մտածողության վկայություն է: Նա Աշոտ Ա. Բագրատունու թագադրության առիթով վերջինիս ոչ միայն անձնական կերպարն ու բնութագիրը, այլև առաջին գործերը ներկայացնում է «քերթողական արվեստով»՝ առատապէս օգտվելով Մովսէս Խորենացու ամենափառահեղ հերոսների՝ Տիգրան Երվանդյանի, Սմբատ Բագրատունու, Վաղարշակ Ա.-ի կերպարների ու գործերի նկարագրություններից³³: Ժամանակի (համենայնդեպս՝ կաթողիկոս պատմիչի) պատմագեղագիտական ընկալումներով սա մեծարանքի մի տուրք էր: Արժրունյաց տան պատմիչը, ստվերում թողնելով Բագրատունիների թագավորության հաստատումը, նույն կերպ շքեղ է ներկայացնում Վասպուրականում Գագիկ Արժրունու թագավորական իշխանության հաստատումը³⁴: Սակայն և՛ Իրասխանակերտցու, և՛ Արժրունու համար, կենտրոնականը և առանցքայինը դավանականակենտրոն արժեքային համակարգի գիծն է՝ արտահայտված

³² Թովմա Արժրունի և Անանուն, Պատմութիւն տանն Արժրունեաց, քննական բնագիրը Գեորգ Տէր Վարդանեանի, Մատենագիրք հայոց, հ. ԺԱ, էջ 153:

³³ Այդ պատկերը տես Ա. Սարգսյան, Հովհաննէս Իրասխանակերտցու «Հայոց պատմությունը...», էջ 28-37:

³⁴ Թովմա Արժրունի և Անանուն, էջ 280-281:

քաղաքական անցուղարձը պարբերաբար ընդմիջող վկայաբանական պատմություններով ու քարոզչական նյութերով: Իսկ Դրասխանակերտցու մոտ դա արտահայտված է նաև այնպիսի Ֆունդամենտալ խնդիրների լուծմամբ, ինչպես Հայաստանում քրիստոնեության անընդհատ լինելու և Հայոց եկեղեցու՝ ի սկզբանե ինքնագլուխ լինելու հիմքերի բյուրեղացման հարցերն են³⁵: Ասողիկը թագավորության վերականգնման առիթով տալիս է Հայոց պատմության իր պարբերաբաժանումը՝ Հայկազունիների, Արշակունիների և Բագրատունիների շրջան, ինչով էլ շեշտում է կատարվածի քաղաքական կարևորությունը՝ դրան ավելացնելով նաև Աշոտ Ա. -ի համառոտ, բայց խիստ դրական բնութագիրը³⁶:

Անկախ պետականության գոյության փաստը նվազեցրել է վկայաբանական, վարքագրական ժանրի գործերի ստեղծման անհրաժեշտությունը, կամ, որ միևնույնն է, տիրապետող է դարձել պետականակենտրոն արժեքային համակարգը: Հիշյալ ժանրերի երկերի գրականագիտական ուսումնասիրությունն անգամ ակնհայտ է դարձնում հետաքրքիր ու կարևոր այս փաստը. «Բագրատունյաց թագավորության շրջանում, երբ հայ ժողովուրդը ձեռք բերեց անկախություն և ազատ ապրելու հնարավորություն, վկայաբանական գրականությունը խիստ նվազեց: Եվ միայն Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո և սելջուկների արշավանքների շրջանում կրկին աճեց նահատակների թիվը»³⁷:

Վկայաբանությունը քրիստոնական գրականության, հատկապես նրա վաղ շրջանի կարևորագույն ժանրերից է, որը ծառայել է նոր կրոնի տարածման ու ամրապնդման նպատակին: Այլ ժողովուրդների գրականության մեջ այս ժանրով ստեղծվող գործերը, որքան ավելի ուշ, այնքան ավելի սակավ են դառնում, հայ իրականության մեջ՝ ընդհակառակն, ժամանակի հետ դրանք ավելի հաճախագեպ են և հասնում են ընդհուպ մինչև XIX դար³⁸: Առանձնառից է երկու շրջան՝ ազնվականական կամ իշխանական (V-XI դար), երբ վկայաբանությունների հերոսները ազնվականներ, իշխաններ են, հոգևոր գործիչներ, և՛ դրան հաջորդող շրջան, երբ այդ հերոսներն ամենատարբեր դասերից

³⁵ Տե՛ս Ա. Սարգսյան, Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Հայոց պատմությունը...», էջ 110-125 և 132-136:

³⁶ Ստեփանոս Տառնաղի Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Բնական բնագիրը՝ Գուրգեն Մանուկյանի, Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԵ, Երևան, 2011, էջ 739-740:

³⁷ Ք. Տեր-Դավթյան, Հայկական սրբախոսություն, Վարքեր և վկայաբանություններ (5-18-րդ դար), Երևան, 2011, էջ 284:

³⁸ Տե՛ս Հայոց նոր վկաները (1155-1843), Գիտական հրատարակություն. բազմաթիւ ձեռագրերի համեմատությամբ, քննարձակ տեղեկություններով և ծանոթություններով, և ձեռագրերի, նահատակների, յատուկ անունների ու օտար բառերի մանրամասն ցուցակներով և ցանկերով, Աշխատությունք 3. Մանանդեանի և Հ. Անատեանի, Վաղարշապատ, Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1903, XI, ԻԳ., 800 էջ:

են, հոգևորականների հետ կան նաև հիմնականում սովորական ծագում ունեցողներ³⁹: V-XI դարերի հայրենասեր-հերոսները, ինչպես Վարդան Մամիկոնյանը և այլն, որպես ազնվականներ, իշխաններ, տիրապետում են զինական ուժի, պատերազմներ ու ճակատամարտեր են մղում: Կասկածից դուրս է, որ նրանց մղած պատերազմները եղել են ազգային-ազատագրական պայքարի դրսևորումներ: Սակայն որպես նրանց կենսագրության և գործունեության բարձրակետ՝ եկեղեցական մատենագրությունը ներկայացնում է ոչ թե այդ պայքարի ազգային-ազատագրական լինելու հանգամանքը, այլ այն, որ նրանք պայքարում են հանուն դավանանքի և նահատակվում են որպես Քրիստոսի վկաներ, դրա համար է, որ բարձրագույն պատվի են արժանանում և սրբացվում եկեղեցու կողմից: Սրանք էին հայրենասեր հերոսների խրախուսվող ու քարոզվող կերպարները: Այսպիսին է վկայաբանություններով և պատմագրական հուշարձաններով ներկայացող հայրենասիրության ըմբռնումը, որ հստակորեն, որպես նրանց դաստիարակման, վարքագծի ընդօրինակման առարկա հասցեագրված են նույն խավին՝ հայ ազնվականությանը:

Գործնական իմաստով սա հասկանալի է. հայ ազնվականությունը Հայկական լեռնաշխարհում, թեկուզ անկախության բացակայության պայմաններում, դեռևս շարունակում էր իրական տնտեսական, ռազմական և քաղաքական կշիռ ունենալ: Նրանք էին ժողովրդի անմիջական աշխարհիկ տերերը, վճռորոշ էր նրանց դերակատարությունը, ուստի՝ «նահատակի» նրանց կերպարը պիտի լիներ արդյունավետ դաստիարակության միջոց: Ազգային ազնվականության քաղաքական ազդեցության նվազմանը զուգընթաց՝ միտումը փոխվեց, վկայաբանական պատմությունների «հերոս-հայրենասերներ» են դառնում տարբեր սոցիալական խմբերի սովորական մարդիկ, իսկ նման պատմությունների ստեղծման հաճախականությունը մեծանում է: Հետբազրատունյաց շրջանի հայ քաղաքական մտքի, քաղաքական կյանքի, հասարակական դաստիարակության վրա արժեքային այս համակարգերից երկուսի ազդեցությունն էլ կարելի է նկատել, սակայն տիրապետողն ու վճռորոշն, այնուամենայնիվ, դառնում է երկրորդը՝ հավատը, դավանանքը որպես բարձրագույն արժեք ունեցող համակարգ:

Թե քաղաքական արդյունքի առումով (ժամանակային լայն կտրվածքով) ինչ տվեց դավանականերոն արժեքային համակարգի «հաղթանակը»՝ դրա շրջանակների անընդհատ նեղացմամբ հանդերձ, առանձին քննարկման թեմա է: Այստեղ կարող ենք միայն արձանագրել հետևյալը.

1. V դարում, դատելով պատմագրական և այլ հուշարձաններից, Հայաս-

³⁹ Տե՛ս Ք. Տեր-Ղալթյան, Հայկական սրբախոսություն, էջ 291:

տանում առկա է երկու արժեքային համակարգ՝ **պետականակենտրոն և դավանականտրոն**: Առաջինը գալիս էր նախորդ 600-ամյա պետականության ավանդույթներով, ինչի արտացոլումը Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունն» է: Երկրորդը՝ ձևավորվում էր նոր կրոնի՝ քրիստոնեության հիման վրա, ինչին սպասարկում են նույն դարի պատմագրական մյուս գործերը:

2. Դավանականտրոն արժեքային համակարգում փոխվում, ընդօրինակելի ու խրախուսելի է դառնում «հայրենասեր-հերոսի» նոր ընկալումը՝ առարկայանալով հավատի ջերմեռանդ պաշտպանի, դրա համար կյանքը շինաշոյղ նահատակի կերպարով, «Մենք»-ի՝ ազգային-քաղաքական հիմքով ինքնության գիտակցմանը փոխարինելու է գալիս կրոնական-դավանական ինքնությունը, «Հայրենիքի» առարկայական-աշխարհագրական սահմաններին՝ վերացական դավանական սահմանները:

3. Հաջորդ դարերի պատմագրական հուշարձաններից և մանավանդ բուն քաղաքական իրադարձություններից դատելով, պետականակենտրոն և դավանականտրոն արժեքային համակարգերը մրցակցային համակեցության տևական շրջան են ունեցել: Պետական ազգի որակներն իրականում պահպանվել են, ինչն էլ հարմար պահին ծնունդ տվեց անկախության վերականգնմանը Բագրատունիների գլխավորությամբ:

4. Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո աստիճանաբար տիրապետող է դառնում դավանականտրոն արժեքային համակարգը՝ Հայ եկեղեցու դավանանքը վերջնականապես վերածելով ազգային պատկանելության ոչ միայն առաջնային, այլև միակ հատկանշի:

5. Հայ առաքելական եկեղեցու դավանանքի հիմքով աստիճանաբար ձևավորվեց, այսպես ասենք, արտատարածքային «ազգային միասնության» մտապատկերը, ինչը քաղաքական հարթության վրա հետագայում պիտի դառնար խոչընդոտ իրական քաղաքական մտքի ձևավորման, իրական քաղաքական խնդիրներ դնելու ու լուծելու ճանապարհին:

Թերևս, պատմական իրադարձությունները, պետականության վերականգնման դժվարություններն առարկայորեն նպաստեցին, որ ազգի գոյատևման հիմք և երաշխիք պետականության առաջնայնության գիտակցմանը փոխարինի դավանական հատկանիշը: Բայց ազգը և նրա քաղաքական միտքը տևական ժամանակի մեջ ենթագիտակցորեն կարող էին համակերպվել, հարմարվել այս փոխարինմանը՝ ինչ-որ չափով բխցնելով անկախ պետականության՝ որպես ազատության և ազատ զարգացման բնական երաշխիքի ձգտումը: Առաջին հերթին դավանական հիմքի վրա հենված ընդհանրության զգացողությամբ և եկեղեցու հոգևոր իշխանությամբ միավորվող ժողովրդի մեջ աստիճանաբար պետք է տեղի տար պետական ընդհանրությամբ ապրելու ձգտու-

մը՝ մնալով հեռավոր երազանք՝ ժողովրդական էպոսի մակարդակում վերածվելով ժայռի մեջ արգելափակված վերջին մի աշխարհիկ հերոսի՝ այդտեղից դուրս գալու անիրականանալի պայմաններով: Ազգը ու նրա ընտրանին պետք է ձեռք բերեր համայնքային ինքնագիտակցություն ու մտածողություն, ինչը և պետական մտածողության հակոտնյան է: Այդ պատկերացումներն էին գերիշխում հայ քաղաքական մտքի վրա վերջին դարերում՝ այն զրկելով ռացիոնալության և իրատեսության որակից և դեռ ամբողջությամբ չեն հաղթահարվել առ այսօր:

ASHOT SARGSYAN

STATE-CENTRIC AND RELIGIO-CENTRIC POLITICAL VALUE SYSTEMS

(Based on the Armenian Historiography of the V-X centuries)

Key words: statehood, religion, patriot, hero, fatherland, national identity, national unity, political thought, national self-consciousness.

For the study of Armenian political thought, it is important to know on what value systems was it based. Research in historiography leads to the following conclusions. There were two value systems in the 5th-century Armenia: state-centric and religio-centric. The first goes back to the traditions of the 600-year statehood and is reflected in Movsēs Khorenatsi's History of Armenia, while the second, shaped on the basis of the new religion, Christianity, is reflected in other historiographic works of the same and later centuries.

As distinct from the state-centric value system, which had a secular basis, in the religio-centric value system the new character of the hero-patriot, fervent defender of faith and martyr ready for self-sacrifice, became prominent. The national-political conception of We was replaced with religious originality, while the material and geographical borders of the Fatherland were replaced with abstract religious boundaries.

Judging from the historical works and especially from the well-known political events of later centuries, there was no conflict between the state-centric and religio-centric value systems but rather a kind of "competitive coexistence." The nation's striving for statehood and the state-centric political thought persisted, which led to regaining independence under the Bagratid dynasty in the 9th century.

After the fall of the Bagratid kingdom, the religio-centric value system gradually prevailed, finally turning the creed of the Armenian Apostolic Church into the only characteristic of national identity. On this basis, the idea of the so-called extraterritorial “national unity” was formed. On the political level, this became a factor in depriving the political thought of rationalism and an obstacle on the way of raising and solving political issues.

АШОТ САРГСЯН

ГОСУДАРСТВЕННО-ЦЕНТРИЧНАЯ И ВЕРО-ЦЕНТРИЧНАЯ ПОЛИТИЧЕСКИЕ СИСТЕМЫ ЦЕННОСТЕЙ

(на основе историографии V-X вв.)

Ключевые слова. Государственность, вероисповедание, патриот, герой, родина, национальная сущность, национальное единство, политическая мысль, национальное самосознание.

Для изучения армянской политической мысли важно, какие системы ценностей легли в ее основу. Изучение историографических памятников приводит к следующему заключению.

В V веке в Армении присутствовали две системы ценностей: государственно-центричная и веро-центричная. Первая восходит к традициям 600-летней государственности и отражена в *Истории Армении* Мовсеса Хоренаци. Вторая образовалась на основе новой религии, христианства, и отражена в трудах других историографов V и последующих веков.

В отличие от государственно-центричной системы ценностей на светской основе, в веро-центричной системе появляется, становится престижным новый образ героя-патриота, самоотверженного защитника веры, мученика. На смену национально-политическому осмыслению понятия *Мы* приходит религиозная самобытность, а материальные и географические границы *Отечества* заменяются абстрактными религиозными границами.

Судя по историографическим памятникам и особенно по известным политическим событиям последующих веков, между государственно-центричной и веро-центричной политическими системами не было антагонизма, лишь своеобразное “конкурентное сосуществование”. Качества госу-

дарственного народа и государственно-центричная политическая мысль сохранились, что и в IX веке привело к восстановлению независимости во главе с династией Багратидов. После падения этой династии постепенно начинает доминировать веро-центричная система ценностей, и вероисповедание армянской церкви окончательно становится не только первостепенным, но и единственным признаком национальной принадлежности.

На основе вероисповедания Армянской Апостольской церкви постепенно образовалось представление о внутерриториальном “национальном единстве”, которое на политическом уровне стало фактором лишения политической мысли свойств рациональности, став препятствием на пути постановки и решения политических задач.